

DE KERK IN VLAANDEREN

Leesexemplaar

UCSIA

met medewerking van Luc Braeckmans,
Mgr. Herman Cosijns, Gilke Gunst, Stijn Latré,
Guido Vanheeswijck, Jean Van Houtte,
Gert Verschraegen & Walter Weyns

De Kerk in Vlaanderen

P E L C K M A N S

Inhoud

- 7 Dankwoord – Walter Weyns
- 9 Woord vooraf – Jean Van Houtte
- 13 Inleiding – Stijn Latré

DEEL 1

- 19 De Kerk in Vlaanderen in de naoorlogse periode: enkele trends en cijfers – Gert Verschraegen & Koen Abts
- 41 ‘Niets gaat ooit volledig verloren.’ De toekomst van Kerk en christendom na het einde van ‘het rijke roomse leven’ – Guido Vanheeswijck
- 55 De katholieke Kerk in Vlaanderen op een keerpunt. Wat betekent dat? – Staf Hellemans
- 67 De missionaire bekering van de kerkgemeenschap: een lastige maar noodzakelijke paradigkawissel – Stijn Van den Bossche
- 79 Waarom geloven de moeite waard blijft – Emmanuel Van Lierde
- 91 Naar een contemplatief standpunt? De Vlaamse Kerk in de ogen van een Nederlandse theoloog – Erik Borgman

DEEL 2

- 103 Kerkopbouw in evolutie – Marc Steen
- 114 De liturgie tussen lethargie en activisme. De zoektocht naar een moeilijk evenwicht – Joris Geldhof
- 123 Gastvrije kerkarchitectuur: een hoopvol baken voor verleden en toekomst van zowel stenen als gemeenschap – Karen Lens & Tom Callebaut
- 134 Naar een genderinclusieve Kerk? Over vrouwen, leiderschap en nieuwe evoluties – Annemie Dillen
- 144 Abortus, euthanasie, homohuwelijk en de Kerk in Vlaanderen: Asterix, Obelix en Idefix tegen de Romeinen? – Marc Desmet s.j.
- 154 In, van en voor de wereld. Zorgpastores als frontrunners van de Vlaamse kerkgemeenschap – Anne Vandenhoeck

- 163 **GETUIGENIS** | Ziekenhuispastoraal in de maalstroom – Kristof Decoorne
- 166 **GETUIGENIS** | Ziekenhuispastoraat en existentieel-spiritueel ‘taaltkort’ – Anne-Mie Jonckheere
- 170 **GETUIGENIS** | Zorgpastoraal in een veranderende tijd – Bert Lodewijckx
- 173 De belangrijkste omwentelingen van het godsdienstonderwijs in de laatste vijftig jaar – Ronald Sledsens
- 182 **GETUIGENIS** | De godsdienstles: onderweg met verbeelding en nieuwe perspectieven – Bart Willemen
- 185 **GETUIGENIS** | Wie zal het nog doen? Een bezorgde opmerking over het godsdienstonderwijs – Eva Vromman
- 188 **GETUIGENIS** | Over drie heuvels in mijn persoonlijk en in mijn professionele leven – Remco Babijn
- 192 De katholieke identiteit van middenveldorganisaties: van christelijke inspiratie tot een religieus verleden – Dries Bosschaert
- 199 Het maatschappelijk engagement van de Kerk: het Netwerk Rechtvaardigheid en Vrede en de solidariteitsbewegingen – Johan Verstraeten
- 207 Integrale ecologie: een handelingsperspectief in transitietijd – Karel Malfliet
- 216 ‘Ik was vreemdeling en gij hebt mij ontvangen.’ De Kerk in Vlaanderen en de migratie, 1960-2020 – Jan De Volder
- 227 ‘Goede Vrijdag, topdag voor de visboer.’ De representatie van de Katholieke Kerk in de Vlaamse traditionele nieuwsmedia – Baldwin Van Gorp
- 235 Slotreflectie: als een stroom door de lage landen – Mgr. Johan Bonny
- 241 Personalia

Dankwoord

Walter Weyns

Achter projecten staan mensen en achter die mensen staan andere mensen. Of een project slaagt of niet, hangt af van die laatsten: de duwers, de bezielers, de aanblazers als het vuurtje dreigt te doven. Dit boek zou nooit het licht hebben gezien zonder de volgehouden betrokkenheid van Jean Van Houtte. Hij bedacht het concept. Hij sprak mensen aan. Hij geloofde in het belang van een wetenschappelijk gedocumenteerde reflectie over de huidige toestand van de Kerk. Juist nu, nu regelmatig een leitje van het kerkdak valt en de regen al eens binnenslaat, is die kennis onmisbaar voor wie met de Kerk is begaan.

In naam van de redactie wil ik hem graag bedanken en hem wat wierook toe-
zwaaien. Ik zou hier nu een lange opsomming kunnen geven van zijn memorabele
carrière als rector, internationaal gewaardeerd rechtssocioloog, voormalig UCSIA-
voorzitter en wat nog allemaal, en dan zou de lezer wel doorhebben dat hij een
belangrijk man is. En belangrijke mensen doen belangrijke dingen, dat is geweten.
Maar dan zou ik de pointe missen. Hij hoefde dit niet te doen. Waar haalt hij de
kracht vandaan om, nota bene meer dan zestig jaar nadat hij samen met Jan Kerkhofs
het toenmalig standaardwerk over 'de Kerk in Vlaanderen' publiceerde, dit nog eens
over te doen?

Zoals ieder mens heeft ook Jean Van Houtte een gelaagde persoonlijkheid. Er is
de sociale Van Houtte, de aimabele professor die graag gezelschap opzoekt, de rector
die op z'n campuswandeling iedereen aansprak, de onderhoudende gastheer, de
wetenschapper die iedere alinea die hij leest wikt, weegt en beargumenterend naar
waarde schat. Zonder Van Houttes sociale en intellectuele kwaliteiten zou er geen
boek zijn gekomen. Maar wat hem echt drijft, meen ik, is toch nog iets anders. Bin-
nen de Kerk zullen er weinigen zijn met zo'n realistische kijk op de Kerk. Van Houtte
is doordrongen van het besef dat niets menselijks de institutie Kerk vreemd is. Maar
hij gelooft ook, en ervaart, dat mensen in al hun geploeter geraakt kunnen worden,
en boven zichzelf kunnen uitstijgen. Het is daaruit, denk ik, dat Jean de kracht heeft
gehaald om achter de veren van de andere redacteurs te blijven zitten.

Woord vooraf

Jean Van Houtte

Zestig jaar geleden, in 1962, ging ik naar het bisdom Gent om een 'imprimatur' te verkrijgen voor het publiceren van *De Kerk in Vlaanderen*, een verzamelwerk onder redactie van Jan Kerkhofs s.j. en mezelf. Mgr. Schelfhaut, toenmalig vicaris-generaal, kende het imprimatur toe op 26 september 1962 na een 'nihil obstat' op '20 septembris 1962' door A. Roets, Can. Libr. Cens. del. Daarenboven mocht het boek 'Cum licentia superiorum' vermelden van de oversten van de jezuïeten. Kerke-lijke toestemming hoeven we vandaag niet meer te verkrijgen, maar dat is niet het enige dat de afgelopen decennia veranderd is.

Als redacteurs stelden we toen in de 'Ten geleide'¹ vast: 'Gedurende de laatste decen- nia is het steeds duidelijker geworden dat in de oude vergroeiheid van Kerk en Vlaanderen een aantal spanningen in intensiteit toenemen, dat nieuwe vormen van vervreemding zich aftekenen en dat een vrij belangrijke ofschoon meestal geruisloze afval merkbaar wordt in alle milieus. Het traditionele op elkaar afgestemd zijn van enerzijds de Vlaamse kerkgemeenschap als in ruime zin georganiseerde groep en anderzijds de feitelijke Vlaamse samenleving (zoals dit in bijna geheel onze objec- tieve cultuur wordt weerspiegeld) is op meerdere plaatsen al omgeslagen in onverschilligheid of zelfs in stugge tegenstelling. De milieus waarin de Kerk wordt gewan- trouwd zijn, vooral in de steden, talrijk geworden. Velen komt het voor dat een aantal echte waarden aan de Kerk lijken voorbij te gaan of enkel periferisch binnen haar bereik komen. Daarenboven wordt binnen de Kerk zelf een gemis aan harmo- nie tussen de Kerk als historisch gegroeide instelling en de samenleving-in-versnel- ling dikwijls pijnlijk gevoeld.'

Over de weerslag van deze aardverschuiving werd tot dan toe weinig empirisch sociologisch onderzoek verricht. Het bleef bij indrukken. Men diagnosticeerde van- uit een veelal rijke, doch dikwijls ook zeer eenzijdige ervaring. Als samenstellers had- den we aanvankelijk gehoopt een volledige sociologie van het kerkelijk leven in Vlaanderen uit te werken om een pastorale reflectie mogelijk te maken. Door het

¹ J. Kerkhofs, J. Van Houtte, (1962). *De Kerk in Vlaanderen*, Tielt/Den Haag, Lannoo, p. 9.

ontbreken van het nodige basismateriaal moesten wij ons echter toen tevreden stellen met een algemene sociologische problematiek.

Er werden daarom medewerkers aangezocht die een diagnose van de huidige toestand in hun eigen vertrouwde werkdomein en een prognose over mogelijke evoluties zouden opstellen. 22 gewijden en 18 leken leverden op die manier een bijdrage. De sectoren van het kerkelijk leven waar aandacht aan werd besteed waren de theologie, de catechisatie, de liturgie, de verhouding leek-geestelijken, de priesters en kloosterlingen, de katholieke actie, de nieuwe vormen van het apostolaat, het katholiek jeugdwerk, het christelijk hulpbetoon, het katholieke onderwijs, Kerk en cultuur, de Kerk in de Vlaamse roman, de katholieken en politiek, de Kerk en de andersdenkenden en Vlaanderen en de wereldkerk.

De analyse van zestig jaar evolutie van de Kerk in Vlaanderen vindt men in dit nieuwe verzamelwerk. Waar staan wij? Waar gaan wij heen? Wie antwoorden zoekt op deze vragen, vindt hier geen triumfalisme, maar ook geen defaitisme, zo schetst ook Stijn Latré op een kritische en indringende wijze in de inleiding.

Ik voeg daar graag nog twee bedenkingen aan toe. Ten eerste ondersteunen we de vraag naar meer en vernieuwend godsdienstsociologisch, psychologisch en antropologisch onderzoek. Universiteiten, maar ook kerkelijke verantwoordelijken, zouden wetenschappelijke onderzoeksprojecten moeten initiëren die zowel de godsdienstwetenschappen als de pastoraal nieuw leven inblazen.

Verder blijkt uit het tweede deel dat men er zich in de Kerk van bewust is dat er geen sprake is van een tijdperk van verandering, maar van een verandering van tijdperk, waarbij verwezen wordt naar 'secularisering', 'keuzekatholicisme', 'institutionele crisis' en 'paradigmaverschuiving'. Niettemin schijnt de mate van de verandering verschillend te zijn naargelang van het toebehoren tot een bepaalde fractie van de kerkelijke geloofsgemeenschap.

Een voorbeeld ter illustratie: hoe evolueert de liturgie? Vrijwel iedereen is, enkele uitzonderingen daargelaten, gewonnen voor een liturgie in de volkstaal. Dat dit betekent dat de teksten en de formulering blijvend herdacht moeten worden, daar is ons inziens minder consensus over. De meeste liturgische teksten hebben een historisch verleden, waardoor de beelden en formuleringen vandaag soms gedateerd lijken. Wanneer die teksten in een hedendaagse taal worden uitgewerkt, dan blijken sommige leden van de kerkgemeenschap het er moeilijk mee te hebben. Wanneer men echter gelooft dat 'foi' en 'croyances' niet samenvallen, zal men de nieuwe uitdrukkingen appreciëren. De mis is duidelijk geconcipieerd in de overtuiging dat de zondagse kerkgangers praktijkkennis hebben van de traditionele theologische school en dat een nieuwe exegetische interpretatie ervan niet wenselijk is. Uit het voorgaande blijkt nochtans dat 'het godsvolk' gekenmerkt wordt door pluraliteit.

Daar lijkt de kerkelijke hiërarchie moeite mee te hebben. Hoe kan men een van beide tendensen gelijk geven zonder de andere af te stoten? De Kerk moet immers steeds proberen een eenheid te benaderen waarin diversiteit tot zijn recht komt.

Ten slotte wil ik mijn dankbaarheid en bewondering uitdrukken voor de schrijvers van de verschillende bijdragen. De auteurs die zich voor de kerkgemeenschap inzetten, wisten ondanks het vele dagelijkse werk tijd vrij te maken om 'naar godsvrucht en vermogen' een stuk te schrijven waarin bezorgdheid en eigen visie over de kerkgemeenschap naast hun vakkundige kennis en ervaring gestalte krijgt. 24 leken en 5 gewijden bieden ons een inspirerend beeld. In het bijzonder danken wij ook de bisschop van Antwerpen, Johan Bonny, voor de boeiende pastorale conclusies die tot creatief denken en handelen aanzetten.

Een verzamelwerk heeft ook een redactie nodig. De boeiende maar soms ondankbare taak eraan is het opsporen van verschillende auteurs, het nalezen van de teksten, eventuele suggesties om de aanpassingen te laten doen. De redactie van dit verzamelwerk heeft met geduld en moed haar taak zeer goed vervuld, waarvoor dank. Een redactie vraagt echter leiding en inspiratie. De twee hoofdredacteurs hebben bijgedragen tot het produceren van een verzamelwerk dat in zijn diversiteit toch een eigen cohesie vertoont.

Inleiding

Stijn Latré

In 1962 verscheen *De Kerk in Vlaanderen: pastoraal-sociologische studie van het leven en de structuur der Kerk* (door Jan Kerkhofs en Jean Van Houtte), wellicht de eerste alomvattende sociologische studie van het katholieke geloof en de Kerk in Vlaanderen. Achteraf beschouwd verscheen het boek op een keerpunt in de historische ontwikkeling van katholiek Vlaanderen. Hoewel de Kerk en haar zuilorganisaties begin jaren zestig nog een prominente positie innamen in de Vlaamse maatschappij en cultuur, waren toen al de eerste tekenen zichtbaar van de secularisatietrend, de kwantitatieve terugval van het kerkbezoek en de tanende invloed van de katholieke Kerk op het maatschappelijke weefsel en het persoonlijke leven.

Met de bundel *De Kerk in Vlaanderen* willen we terugblikken op de enorme transformatie die Kerk en geloof in Vlaanderen de laatste zestig jaar hebben ondergaan. Welke gevolgen had de overgang van een sterk georganiseerde massakerk naar een kleinere, vaak in de verdediging gedrukte Kerk? Wat kwam er in de plaats van de religieuze cultuur- en organisatievormen? En welke betekenis heeft de Kerk in de huidige tijd en maatschappij? Het is daarbij niet de bedoeling om exhaustief te zijn – dat zou gezien de pluralisering, ook binnen de katholieke Kerk zelf, een onmogelijke opdracht zijn. Methodologisch leunen de bijdragen aan dit boek aan bij de beste wetenschappelijke kennis die op dit moment beschikbaar is, al zijn ze niet bedoeld als rigoureuze academische opstellen, maar veeleer essayistisch of getuigend van aard.

Het boek is opgebouwd uit twee delen. In het eerste deel van het boek laten sociologen, filosofen en theologen hun licht schijnen over enkele belangrijke maatschappelijke en culturele evoluties inzake Kerk en religie in Vlaanderen. In het tweede deel van het boek schetsen onderzoekers en andere bevoorrechte waarnemers hoe het kerkelijke leven en instituut hebben gereageerd op deze evoluties.

Dit boek schetst dus de grote evoluties van de laatste zestig jaar. We beschikken daarbij over wetenschappelijk verantwoord cijfermateriaal inzake kerkgang, deelname aan kernrituelen, religiositeit, vertrouwen in de Kerk... tot 2008. Het cijfermateriaal van het laatste decennium moet nog verder geordend worden, maar biedt toch al een betrouwbare inblik in de huidige stand van zaken.

Dit boek heeft vooral beschrijvende en verklarende intenties. De auteurs willen beschrijven hoe de Kerk de laatste zestig jaar is omgegaan met een veranderende cul-

tuur en haar veranderende maatschappelijke positie. Daarbij stippen ze ook verklaringen aan. Normatieve uitspraken over ‘hoe het had moeten lopen’ of ‘hoe de Kerk moet evolueren’ in de toekomst zal de lezer in dit boek slechts sporadisch vinden. Met die nuance dat geen enkele auteur een dergelijk thema vrij van vooronderstellingen kan benaderen, en dat normatieve standpunten dus impliciet opduiken. Alle auteurs schrijven ook vanuit een persoonlijke betrokkenheid op het kerkelijke leven. De geformuleerde analyses en standpunten zijn dus veeleer intern-kritisch dan extern-kritisch te noemen. Intern-kritisch wil zeggen dat, hoewel de auteurs met een zekere welwillendheid naar het kerkelijke leven van vandaag en van de voorbije zestig jaar kijken, ze wars zijn van enige drang naar romantisering van het verleden of heimwee naar het ‘rijke rooms-Vlaamse leven’.

Het cijfermateriaal laat trouwens weinig ruimte voor romantiek. ‘Minder, minder en minder’, zo noteert ook de Nederlandse theoloog Erik Borgman. Hij merkt wel op dat daar meteen ook de grenzen liggen van kwantitatief godsdienstsociologisch onderzoek. Religiositeit meten volgens klassieke vraagstellingen, die nauw verbonden waren met een tijdperk van institutionele verankering van religieuze beleving, is allicht voorbijgestreefd. Sociologen zullen volgens Borgman op zoek moeten gaan naar nieuwe invalshoeken en methodologieën om naar boven te brengen ‘wat mensen ten diepste toe drijft’. Bovendien kan de band met de Kerk van mensen die zich vandaag kerkbetrokken noemen ook niet meer gemeten worden aan de hand van kerkgang, frequentie van gebed enzovoort. De overgang naar keuzegelovigheid brengt een onoverzichtelijke pluralisering met zich mee die zich nauwelijks nog laat beschrijven in de ‘oude’ sociologische rasters. Of zoals kardinaal Jozef De Kesel met stip heeft aangeduid in zijn recente essay *Geloof en godsdienst in een seculiere samenleving*: het christendom heeft in onze contreien niet langer de status van een ‘culturele religie’, die alle facetten van de samenleving doordeesemde. Nieuw en vernieuwend onderzoek is hier zeker nodig; er zit sleet op begrippen die in het verleden verworven werden en niet volledig geschikt zijn om de pluralistische en multireligieuze samenleving van vandaag te begrijpen. Voor advies kan men kijken in de richting van vernieuwend godsdienstsociologisch, maar ook psychologisch en antropologisch onderzoek.

Tegen die achtergrond gingen sociologen, theologen en filosofen aan de slag met het cijfermateriaal. Bij de verdere duiding komen al gauw begrippen naar boven als ‘secularisering’, ‘keuzekatholicisme’, ‘institutionele crisis’, ‘paradigmaverschuiving’. Stijn Van den Bossche merkt op dat de Kerk de voorbije decennia en vandaag niet stond en staat voor ‘een tijdperk van verandering, maar voor een verandering van tijdperk’. We gaan in deze inleiding nader in op het begrip ‘secularisering’, omdat het als containerbegrip aanleiding kan geven tot heel diverse interpretaties en dus verwarring.

De meeste auteurs van dit boek lijken drie niveaus van secularisatie te onderscheiden. Het eerste niveau is het niveau van de aanwezigheid van religie in de

publieke sfeer, in het culturele en maatschappelijke leven. Op dit niveau is de mate van scheiding tussen Kerk en staat een belangrijke indicatie voor al dan niet toegenomen secularisatie. In België en dus ook in Vlaanderen is deze scheiding niet absoluut te noemen. Decennialang was er niet alleen een cultureel-maatschappelijke vervlechting. Ook de juridische constructie was zo ontworpen dat ze vooral de katholieke Kerk ten goede kwam. Ter compensatie van de materiële secularisatie ten tijde van de Franse Revolutie, waarbij heel wat kerkelijke eigendommen genationaliseerd werden, ging de overheid de lonen van de bedienaars van de erediensten betalen. Ook voor onderwijs (niet zonder menige schoolstrijd) en gezondheidszorg kon de katholieke zuil op staatssteun rekenen. Zoals Borgman opmerkt, staat de Vlaamse katholieke Kerk op dit punt daardoor vandaag institutioneel sterker dan de Nederlandse. Maar ook op het niveau van de verhouding Kerk-staat doen zich seculariseringstendensen voor. Men kan daarbij denken aan de poging van vrijzinnig geïnspireerde politici om België in een preambule bij de grondwet als een 'lekenstaat' naar Frans model te definiëren. Het legitieme seculiere principe van scheiding tussen Kerk en staat wordt aldus geradicaliseerd tot een fundamentalistisch aandoend secularisme: de publieke sfeer moet volledig ontdaan worden van elke religieuze referentie. Voorts zal ook de kwestie van subsidies voor erkende erediensten – niet alleen de katholieke dus – de komende jaren ongetwijfeld nog voorwerp worden van maatschappelijk en politiek debat.

De secularisatie op het niveau van het culturele en maatschappelijke leven is in Vlaanderen nog duidelijker vast te stellen aan de hand van de profilering van middenveldorganisaties. Deze secularisatie wordt zeer zichtbaar in het tweede deel van dit boek. Sommige christelijke sociale organisaties hebben de c of k uit hun naam geschrapt. In onderwijs- en zorginstellingen is het debat over de eigen katholieke (of christelijke) identiteit volop aan de gang, en worstelt men ook met een in toeneemende mate seculiere cultuur – 'seculiere' godsdienstleerkrachten in het onderwijs of 'seculiere' directies in de zorgsector. Met 'seculier' bedoelen we hier: mensen die geen enkele affiniteit hebben met het katholicisme, en ook niet of nauwelijks met andere institutionele religies. Zowel op het niveau van visie en beleid als op het niveau van personele invulling staat een expliciet katholieke identiteit onder druk. Minder 'overtuigden' op het beleidsniveau van christelijke sociale organisaties brengt met zich mee dat de katholieke Kerk zich de facto minder in de publieke ruimte en de mainstreammedia manifesteert, ondanks pogingen van platformen zoals de (media)denktank Logia om de krachten te bundelen.

Het tweede niveau van secularisatie bevindt zich op individueel niveau. Secularisatie houdt op dit niveau in dat mensen in hun persoonlijke leven almaar minder tijd en plaats maken voor religie, laat staan voor religieuze instellingen. Deze tendens wordt afdoende aangetoond in het eerste hoofdstuk van dit boek. Toegenomen autonomie in het maken van levensbeschouwelijke keuzes leidt tot relativisme

op het niveau van waarheidsaanspraken: 'ieder zijn waarheid'. Elk individu is vrij de eigen gekozen levensstijl en levensbeschouwing aan te hangen, zolang die de vrijheden van anderen niet schaden. Dergelijke levensbeschouwelijke cultuur leidt tot eclectische, soms vage, 'vloeiende' religieuze identiteiten en dus tot minder binding met religies die op traditioneel leergezag zijn gestoeld. Dat hoeft overigens niet negatief geduid te worden. Zoals ook recent onderzoek van Pollefeyt & Bouwens heeft aangetoond, leidt de relativistische grondhouding bij jongvolwassenen meestal (en bijna per definitie) naar een tolerante houding tegenover andersdenkenden.

Sommige bijdragen in dit boek maken ook de sprong naar een derde niveau van secularisatie: de sprong of 'stap terug' van de feitelijke stand van zaken inzake religie en geloof naar de mogelijkhedenvoorwaarden om tot geloof te kunnen komen. Deze sprong is ook een sprong van de veeleer beschrijvende aard van de eerste twee niveaus naar een meer verklarend discours. Hoe komt het dat pakweg omstreeks 1500 in de westerse cultuur iedereen wel moest geloven, terwijl vandaag in westerse seculiere samenlevingen geloof een van de vele opties is en dan nog wel een allerm minst vanzelfsprekende? Het is op dit derde niveau dat de paradigmaverschuiving zich het scherpst aftekent. De meer zichtbare secularisaties op cultureel-maatschappelijk of individueel niveau zijn een gevolg van deze paradigmaverschuiving inzake 'mogelijkheidsvoorwaarden voor geloof'. Verschillende auteurs van zowel deel 1 als deel 2 van dit boek gaan dieper in op deze kwestie. Een centraal punt daarbij is: hoe kan vandaag een subtiele appellerende taal gevonden worden om transcendentie (nog) ter sprake te brengen in een seculiere cultuur die de neiging heeft transcendentie te marginaliseren of zelfs helemaal te verduisteren? Voor de Vlaamse Kerk wordt dit ongetwijfeld de uitdaging van de eenentwintigste eeuw. Deze uitdaging klinkt ook luid en duidelijk in de bijdragen voor het meer 'toegepaste' tweede deel van dit boek. Of het nu gaat om ethische kwesties, liturgie, media, kerkgebouwen, middenveldorganisaties, onderwijs of gezondheidszorg: telkens klinken bekommernissen over 'religieus analfabetisme' en zoeken naar een meer adequate taal met begrippen die aansluiten bij de ervaringswereld en denkwereld van de gewone mens.

Het oude adagium 'buiten de Kerk geen heil' lijkt omgeruild voor 'buiten de seculiere cultuur geen heil'. Die seculiere cultuur kenmerkt zich door zelfbeschikking en individualisering, gepaard gaand met een beleving van de werkelijkheid als 'immanent kader': de zintuigelijke wereld is de enige die er is, er is geen hogere religieuze of spirituele kracht of persoon. Is, in de lijn van wat Staf Hellemans schrijft, 'hoge transcendentie' te moeilijk en te elitair geworden voor veel mensen?

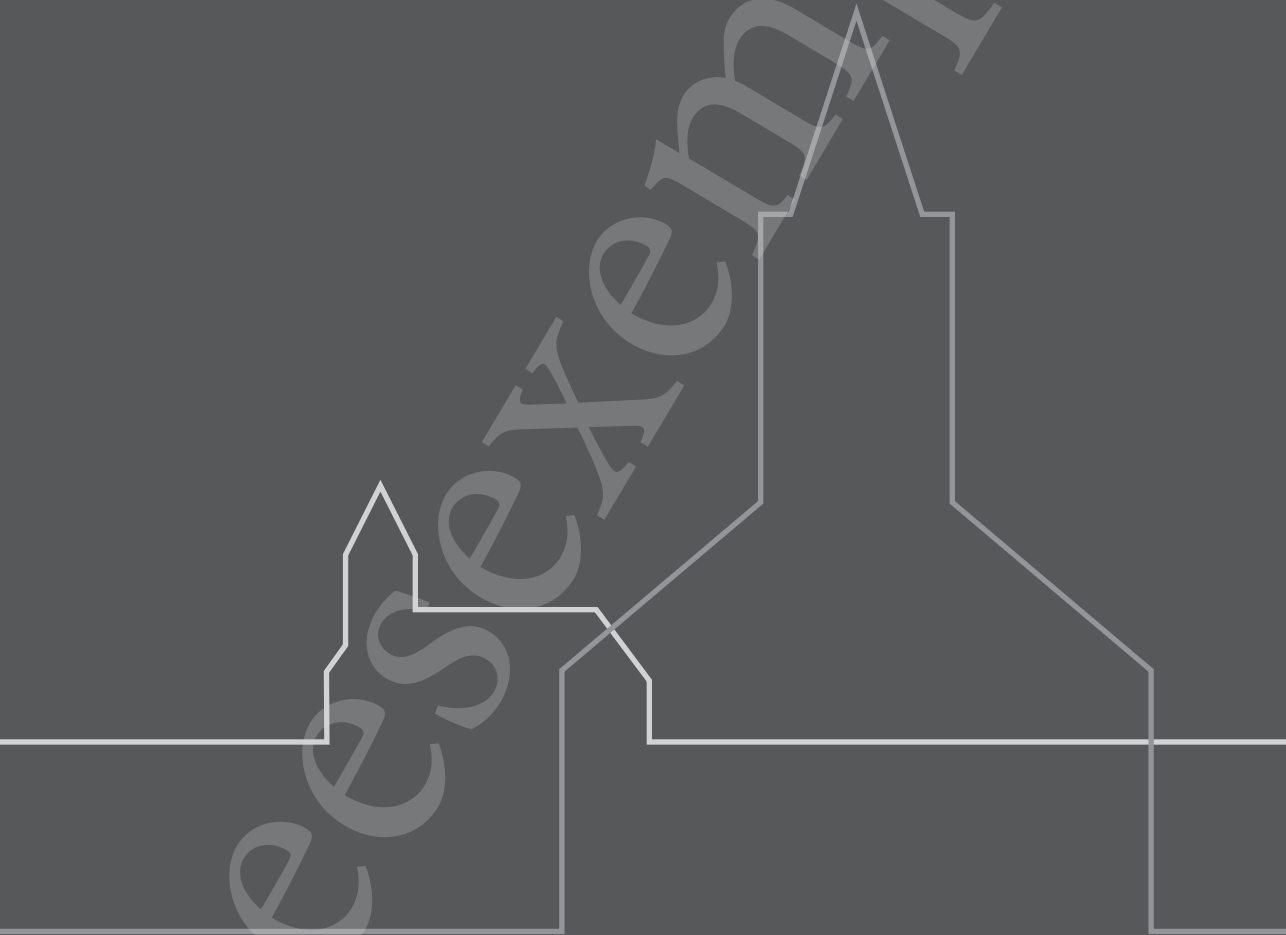
Toch zou ook de seculiere cultuur weleens aan een klimaatverandering toe kunnen zijn. Precies de planetaire klimaatverandering doet de mens beseffen hoe afhankelijk hij wel is van de gegevenheid van kosmos en aarde. Dat besef geeft zuurstof aan 'aloude', maar vaak gebrekkig in de praktijk gebrachte christelijke begrippen als schepping, dankbaarheid voor de kosmos als een gave, of rentmeesterschap. Als de

INLEIDING

seculiere cultuur op maatschappelijk en politiek vlak een uitvloeisel is van de mechanisering van het wereldbeeld en het vooruitgangdenken onder impuls van de moderne positieve wetenschappen, zoals Guido Vanheeswijck aanstipt, dan is een gelijkaardige beweging vandaag en in de toekomst misschien opnieuw mogelijk. In het zog van wetenschappen die de afhankelijkheid van de mens en de grenzen aan groei en vooruitgang beklemtonen, komt de mens misschien wel tot een vernieuwde openheid op transcendentie.

DEEL 1

Leesvoorbeeld

De Kerk in Vlaanderen in de naoorlogse periode: enkele trends en cijfers

Gert Verschraegen & Koen Abts

Inleiding

In de naoorlogse periode is de positie van Kerk en religie in de Vlaamse samenleving ingrijpend veranderd. Godsdienst staat niet langer centraal in het maatschappelijke en culturele leven. De katholieke Kerk heeft fors aan invloed ingeboet. Ze is een deel van haar morele gezag en aanhang verloren. De massakerk is een minderheidskerk geworden en voor de meeste Vlamingen is het geloof vandaag vooral een privézaak: iets wat mensen thuis en persoonlijk kunnen beleven, maar dat niet noodzakelijk een duurzame band met de Kerk impliceert.

Dat almaar meer mensen zichzelf niet langer als een vast lid van een kerk beschouwen, staat ook wel bekend als ontkerkelijkking. Sociologen brengen de evolutie van krimpende kerken doorgaans in verband met het proces van secularisatie, een bredere historische trend waarbij religieuze instituties hun geprivilegieerde maatschappelijke plaats verliezen en zich moeten aanpassen aan een pluriforme samenleving.

Dit algemene verhaal is wellicht bekend, maar hoe heeft het zich ontplooid in Vlaanderen? Welke verschillende trends, cijfers en verhalen schuilen er precies achter? En is er nog religieus leven na een forse ontkerkelijkking? In deze bijdrage zullen we met behulp van statistische gegevens, maar ook met inzichten uit het uitgebreide Vlaamse godsdienstsociologische onderzoek een aantal belangrijke evoluties schetsen inzake kerkelijke praktijken en geloofsovertuigingen. We beogen daarbij nieuwheid noch volledigheid. De meeste cijfers waarop we ons beroepen, zijn bekend en recentere cijfers ontbreken vaak. Op basis van de gegevens van de European Values Study (1981-2008) – en in mindere mate het Belgisch Verkiezingsonderzoek (2014; 2020) uitgevoerd door het Instituut voor Sociaal en Politiek Opinieonderzoek van de KU Leuven (ISPO) – doen we een poging om de grote lijnen te schetsen. We bespreken achtereenvolgens trends in kerkelijk lidmaatschap en deelname aan kerkelijke praktijken zoals de misviering en andere rituelen, het dalende vertrouwen in de Kerk en tot slot de evolutie van het persoonlijke geloof en religieuze opvattingen bij de Vlaming.

Kerkelijk lidmaatschap

Allerhande cijfers omtrent geloofspraktijk tonen aan dat de kerkelijke betrokkenheid in Vlaanderen sterk gedaald is sinds de jaren zestig. Zoals uit TABEL 1 blijkt, definieerde in 2008 nog iets meer dan de helft van de bevolking zich als kerkelijk. Dat is een gevoelige terugloop sinds 1981 (82%). De daling van het aantal personen dat zich tot een bepaalde kerk of geloofsgemeenschap rekent, gaat ten voordele van het aantal niet-kerkelijken dat sinds 1981 (18%) sterk is toegenomen. Ongeveer 42% van de Vlamingen zag zichzelf in 2008 niet (of niet langer) als lid van een kerk. Het gaat hier zowel om vrijzinnigen in de traditionele betekenis van het woord (lid van vrijzinnige verenigingen), maar ook om confessionele katholieken die zichzelf niet langer als lid van de Kerk beschouwen.

Tabel 1: Levensbeschouwelijke zelfdefinitie – rekent u zichzelf tot een geloofsgemeenschap? (in %)

	1981	1990	1999	2008
Ja	82,3	71,9	63,1	57,7
Nee	17,7	28,1	37,9	42,3
N	639	1564	1106	874

Dat vanaf de jaren tachtig minder en minder Vlamingen zich tot de Kerk bekennen is een uiting van een langdurig en voortgaand proces van erosie, dat ook blijkt uit de terugloop van kerkelijke praktijken en het allengs afkalvende vertrouwen in de Kerk (zie verder). Bij gebrek aan vergelijkbare gegevens over de levensbeschouwelijke zelfdefinitie in de jaren vijftig en zestig is enige voorzichtigheid geboden, maar het is aannemelijk dat het aantal kerkelijken net na de Tweede Wereldoorlog merkbaar hoger lag. Daar zijn zowel maatschappelijk-structurele als veeleer culturele redenen voor.

Verzuiling

Op maatschappelijk vlak had de Kerk in Vlaanderen net na de Tweede Wereldoorlog een zeer sterke positie. Tot diep in de jaren zeventig was ze verbonden met de bredere maatschappij via een hecht netwerk van katholieke organisaties in de sociale, culturele en gezondheidssector – de zogenaamde ‘zuil’. Ziekenhuis, kinderopvang, school, jeugdbeweging, culturele vereniging, vakbond enzovoort, ze waren allemaal op levensbeschouwelijke grond georganiseerd en zorgden ervoor dat het katholicisme de hele levensloop van zijn achterban doordeesemde. De katholieke jeugdver-

enigingen, fanfares, scholen of universiteiten creëerden een afgesloten wereld met weinig contact met ‘andersdenkenden’ (ook de niet-kerkelijken waren overigens volledig geïntegreerd of ‘opgesloten’ in hun, weliswaar kleinere, liberale of socialistische zuil). Omgekeerd bezorgde dit netwerk de Kerk een grote en haast evidente achterban, zij het via de vele afdelingen van de boeren vleugel op het platteland, dan wel via de arbeiders- of burgerlijke vleugel in de stad.

Vlaamse sociologen zoals Billiet, Dobbelaere en Huyse beschreven in hun werk hoe de zuilen de Vlaamse samenleving tot diep in de jaren zeventig verkavelden in aparte levensbeschouwelijke ‘werelden’, maar stelden ook unisono vast dat ze daarna in snel tempo erodeerden. Voor de snelle ontzuiling van Vlaanderen kunnen verschillende verklaringen naar voren worden geschoven, zoals een verregaande individualisering (‘vrije keuze’), toenemende marktwerking (‘rendement’), professionalisering (‘management’) of het afnemende belang van levensbeschouwelijke tegenstellingen (‘algemene waarden van medemenselijkheid’). Het gevolg was in ieder geval dat katholieke scholen, welzijnsorganisaties en ziekenhuizen almaar minder gingen verschillen van andere ledenverenigingen. Weliswaar bestaat het katholieke, zuilgebonden netwerk van organisaties nog en doet het nog steeds aan gemeenschappelijke belangenbehartiging, maar het kan niet langer dezelfde controle als weleer uitoefenen over zijn leden en heeft daarmee een groot stuk van zijn levensbeschouwelijke invloed verloren.

Een nieuw waardestelsel

Ook op cultureel vlak hebben zich belangrijke transformaties voorgedaan die mee verklaren waarom vanaf de jaren zeventig-tachtig het aantal kerkelijken sterk terug begint te lopen. Begin jaren zestig ontstaat in het zog van de jongeren- en studentenbewegingen een nieuw waardestelsel. Dat staat vooral in het teken van de individuele vrijheid en zelfontplooiing. De vrijheid om het leven zoveel mogelijk zelf vorm te geven wordt door de jongerenbewegingen bovendien uitgebreid naar het domein van de begeerte en het lichaam (‘wat ik met mijn lichaam doe, is mijn eigen zaak’), waardoor ze recht tegenover de kerkelijke moraal kwam te staan. Waar katholieke organisaties in het Vlaanderen van de jaren vijftig nog sterk controleerden op een traditionele gezinsmoraal (met de nodige moeilijkheden voor gescheiden personeel in die organisaties), geraken de nieuwe en modernere opvattingen over gezin, seksualiteit en individuele zelfbeschikking, mede onder druk van de jongere cohorten, ingebed in de dominante cultuur en vanaf de jaren zeventig ook verankerd in de wet. Zo werd echtscheiding met wederzijdse instemming mogelijk en werd later ook abortus en euthanasie gelegaliseerd. Deze radicale veranderingen in het dominante waardestelsel brachten de Kerk in het defensief, vooral ten opzichte van de jongere cohorten die de morele sturing van de Kerk maar matig konden appreciëren.

Wanneer het gaat om levensbeschouwelijke zelfdefinitie hebben Vlaamse godsdienstsociologen zoals Dobbelaere, Billiet en Kerkhofs de voorbije decennia inderdaad herhaaldelijk vastgesteld dat er een duidelijke breuk bestaat tussen de generatie geboren voor of tijdens de Tweede Wereldoorlog en de latere generaties, die zich in toenemende mate als niet-kerkelijk omschrijven. Dit heeft dan weer een effect op de volgende generaties, die in toenemende mate gesocialiseerd worden in gezinnen die zichzelf niet als leden van een kerk of religieuze groepering beschouwen. Op basis van recentere gegevens van het Belgische Verkiezingsonderzoek (2014 en 2019) hebben we weinig redenen om aan te nemen dat de gestage teruggang inzake kerkelijkheid intussen beëindigd is. De banden met de institutionele Kerk worden van generatie op generatie lossen en de langzame neergaande trend zal zonder rekrutering van een nieuwe en jongere cohorte gelovigen niet zomaar gestopt worden.

De pluralisering van het kerkelijke landschap

Wat in de loop van de voorbije decennia zeker veranderde, is de bredere omgeving waarin kerken zich situeren. De katholieke Kerk nam in Vlaanderen lang een heel dominante positie in. Intussen hebben migratie en mondialisering allerhande geloofsgemeenschappen op het Vlaamse grondgebied laten neerstrijken. Uit TABEL 2 blijkt nochtans dat het religieuze pluralisme in Vlaanderen slechts heel geleidelijk voet aan de grond krijgt. Ondanks de gestage neergang sinds de jaren zestig blijven katholieken in Vlaanderen de dominante levensbeschouwelijke groep. Hoewel hun aantal begin jaren tachtig merkbaar hoger lag (77%), noemt nog net de helft van de Vlaamse bevolking zich in 2008 katholiek. Atheïsten en agnosten ('geen geloofsgroep') volgen op de tweede plaats met 42% in 2008. De andere geloofsgemeenschappen volgen met relatief geringe aantallen: ongeveer 2,5% van de Vlaamse bevolking definieert zichzelf als moslim, wat wel een sterke stijging betekent sinds de jaren negentig (0,1% in 1990 en 2,8% in 1998); de andere geloofsgemeenschappen – zoals joden, maar ook andere christelijke denominaties (protestanten; evangelische, anglicaanse en orthodoxe christenen) – blijven alle onder de 1%. We weten weliswaar dat deze cijfers met de nodige omzichtigheid benaderd moeten worden: survey-data hebben de neiging om de aanwezigheid van kleinere religieuze groepen te onderschatten (bijvoorbeeld een lagere deelname vanwege de taalbarrière). Bovendien laten recentere (maar moeilijk vergelijkbare) gegevens een beperkte stijging van het aantal minoriteitsreligies zien (in het bijzonder moslims).

Tabel 2: Lidmaatschap van kerken en geloofsgemeenschappen in Vlaanderen (in %)

	1981	1990	1998	2008
rooms-katholieke kerk	77,2	70,3	59,5	52,8
protestantse kerk	1,9	0,2	0,1	0,3
evangelische christenen	x	x	x	0,7
anglicaanse kerk	0,5	0,0	0,5	0,0
orthodoxe kerk	x	0,0	0,3	0,1
joodse gemeenschap	0,6	0,1	0,0	0,1
islamitische gemeenschap	0,9	0,1	1,1	2,6
andere	1,3	0,9	1,9	0,9
geen geloofsgroep	17,7	28,4	39,9	42,4
N	640	1546	1107	873

Toch blijft het overwicht van de katholieken en niet-kerkelijken in het Vlaamse religieuze landschap overduidelijk. Een belangrijke kanttekening is wel dat de situatie heel anders is in de grote en steeds diverser wordende steden zoals Brussel, Antwerpen en Gent, waar het aandeel katholieken heel wat lager ligt en het aantal moslims duidelijk omvangrijker is. In Brussel bijvoorbeeld omschrijft slechts een derde van de bevolking zichzelf nog als katholiek. In superdiverse steden zoals Brussel en Antwerpen ontwaren sommigen dan ook een langzame evolutie naar een religieuze markt zoals in Noord-Amerika, waar vele religies, groeperingen en individuele ondernemers met elkaar concurreren om de schaarse aandacht van het publiek.

Dat iets meer dan de helft van de Vlaamse bevolking zich bekend tot een geloofsgemeenschap betekent natuurlijk niet dat al deze mensen ook geregeld de religieuze diensten en rituelen bijwonen. Uit TABEL 3 blijkt dat begin jaren tachtig iets meer dan een op de drie Vlamingen minstens een keer per maand een religieuze dienst bijwoonde. In 2020 blijkt echter het overgrote deel van de Vlaamse bevolking nog zelden naar de kerk of een religieuze dienst te gaan. Nog geen 4,4% van de Vlaamse bevolking woont in 2020 wekelijks een kerkelijke dienst bij, terwijl nog eens 4,6% stelt een keer per maand naar een kerkviering te gaan.

Tabel 3: Frequentie van het bijwonen van een religieuze dienst

	1981	1990	1998	2008	2014	2020
Meer dan eens per week	3,9	4,7	2,6	1,1	6,5	4,4
Eens per week	22	21,8	15,5	9,5		
Eens per maand	8,1	9	12,4	9,6	5,6	4,6
Alleen op hoogdagen	8,9	13,5	18,5	15,2	13,2	11,6
Een keer per jaar	3,9	4,5	5,4	9,4	24,5	18,5
Minder dan een keer per jaar	13,9	9,2	4,8	8,6		
Nooit of praktisch nooit	39,2	37,1	40,8	46,6	50,2	60,7
N	714	1562	1107	874	1182	1043

Deze percentages liggen merkkelijk lager dan het aantal mensen dat zichzelf bekent tot een kerk of geloofsgemeenschap. Hoewel we weinig betrouwbare gegevens hebben over de participatie aan religieuze vieringen bij andere godsdiensten (bijvoorbeeld het vrijdagebed bij moslims, de diensten in de synagoge bij de joodse sabbat) weten we uit ander godsdienstsociologisch onderzoek, zowel in België als in andere Europese landen, dat de zondagse mispraktijk bij katholieken al ruime tijd in vrije val is (zie bijvoorbeeld Dobbelaere & Voyé 2001). Ook uit de cijfers die de katholieke Kerk sinds 1960 bijhoudt blijkt dat het wekelijkse kerkbezoek over heel België gedaald was van ongeveer 45% in 1964 tot 5% in 2008. Recente cijfers van het jaarboek van de katholieke Kerk in België geven aan dat dit aandeel nog verder gedaald is tot 2,6% in 2018 en 2019 (zie FIGUUR 1). Zo bezochten in 2019 nog 241.029 Belgen de kerk in het derde weekend van oktober. Wanneer de veranderingen naar regio bekeken worden, blijkt dat vanaf 1968 de daling het meest uitgesproken was in Vlaanderen zodat de verschillen tussen Vlaanderen, Wallonië en Brussel steeds kleiner en uiteindelijk bijna verwaarloosbaar werden.